

Congregaties en congregatieel verankerde organisaties: op zoek naar eigenheid

Koen De Fruyt

De recente bewegingen binnen de koepelvereniging Katholiek Onderwijs Vlaanderen rond de verhalen van katholieke dialoogschool enerzijds en bestuurlijke optimalisatie en schaalvergroting anderzijds, dagen uit tot reflectie over de eigenheid van congregatieel verankerd onderwijs binnen deze context. Gelijkaardige evoluties richting nieuwe samenwerkingsverbanden binnen de sectoren zorg en welzijn doen dat evenzeer.

De overwegingen die ik daar de voorbije maanden over hoorde, deden mij sterk terugdenken aan een stelling die de Duitse systematisch theoloog Johann Baptist Metz ontwikkeld heeft in *Zeit der Orden? Zur Mystik und Politik der Nachfolge*, een boekje uit 1977 dat zijn oorsprong vond in een voordracht op de algemene jaarvergadering van de vereniging van Duitse religieuze oversten in 1976.

Hoewel dit boekje reeds 40 jaar oud is en de context sindsdien grondig geëvolueerd is, blijft dit werkje ook vandaag bijzonder lezenswaardig en inspirerend. In onderstaande overwegingen probeer ik in gesprek met Metz' gedachtengoed één en ander stellingsgewijs op een rijtje te zetten.

- Ik start daarbij met een kennismaking met dat gedachtengoed aan de hand van een aantal citaten uit de Nederlandse vertaling van Metz' boekje, *Religieuzen naar een nieuwe tijd? Mystiek en politiek van de navolging* (KBS, Boxtel, 1979).
- In een tweede beweging ontwikkel ik in gesprek met het gedachtengoed van Metz een werkhypothese met het oog op het actuele nadenken over de plaats van religieuze orden en congregaties en van congregatieel verankerde organisaties in samenleving en kerk.
- In een derde deel probeer ik die werkhypothese te vertalen naar de actuele context. Waar ik dit in een eerdere nota specifiek deed naar het onderwijsveld, doe ik dit in deze tekst meer algemeen naar congregaties en congregatieel verankerde organisaties.

Hiermee sluit ik aan bij eerdere reflecties over deze thematiek van o.a. broeder Dirk Beirnaert en Yves Demaertelaere en probeer ik een mogelijke theologische onderbouw aan te leveren voor het verdere gesprek over deze kwestie.

De fundamentele vraag daarbij is wat vandaag de eigen aard en roeping van congregaties en congregatieel verankerde organisaties kan zijn in verhouding tot de context waarin ze zich bewegen.

1. Johann Baptist Metz over de plaats van religieuze orden en congregaties

Metz onderneemt in zijn boekje een poging tot een omschrijving van de plaats en bestemming van religieuze orden en congregaties. Hij focust achtereenvolgens op wat hij beschouwt als:

- hun functionele plaatsbepaling
- hun formele wezensbepaling
- hun materiële wezensbepaling

1.1. Een functionele plaatsbepaling

De functionele plaatsbepaling van religieuze orden en congregaties binnen het kerkelijk en maatschappelijk leven omschrijft Metz in termen van 'vernieuwing, vruchtbaar voorbeeld, middel tot correctie en schokeffect'.

- "Van de ene kant hebben orden en congregaties zo iets als een *vernieuwende* functie. Zij hebben de functie van '*vruchtbare voorbeelden*' bij het inoefenen, het inleven van de kerk in nieuwe maatschappelijk-economische en geestelijk-culturele situaties." (p. 9)
- "Van de andere kant hebben orden en religieuze congregaties op z'n minst een *corrigerende* functie. Zij zijn, om maar aanstonds te verduidelijken wat ik bedoel, een soort *schoktherapie van de heilige Geest voor heel de kerk*." (p. 10)

In zijn eigen typische jargon benoemt Metz hiermee de specifieke functie van religieuze orden ten overstaan van het kerkelijk instituut dat in zijn ogen vaak neigt tot te veel compromissen, een te sterke gerichtheid op zelfbehoud en een te grote aanpassing aan het heersende bestel. Vanuit de gevaarlijke herinnering aan de passie van Jezus geven religieuze orden, elk vanuit hun eigenheid en specifieke charisma en vaak in aansluiting bij andere bewegingen en groepen in de marge, een prikkelend signaal dat het ook anders kan. Althans: als ze op hun best zijn. De realiteit is volgens Metz helaas ook zo dat religieuze orden vaak in dezelfde val trappen als de institutionele kerk of zich verregaand aanpassen en laten inkapselen in de klerikale structuren en cultuur van die kerk.

Metz geeft meteen ook enkele aanzetten tot concretisering van deze functionele plaatsbepaling. Het zijn aanzetten die verrassend actueel blijven:

- "Zouden niet juist 'de religieuzen' een niet uitgestorven religiositeit op het spoor moeten komen te midden van onze verlichte en doelmatig door en door georganiseerde wereld? Zouden niet juist 'de religieuzen' er oog voor moeten hebben dat en hoe er alleszins religie bestaat *in een zogenaamde na-religieuze tijd*?"
- Daarbij valt te denken:
  - o aan ongestilde honger en dorst naar gerechtigheid – ook en juist voor diegenen die slachtoffers zijn van onze tijd waarin wij nu leven;
  - o aan onvervangbare behoefte aan zingeving en machteloos rebelleren tegen binnenstormende zinloosheid;
  - o aan verdriet dat stand houdt tegen de anonieme verboden om verdrietig en zwaarmoedig te zijn in een maatschappij die uit is op succes en overwinning;

- aan hartstochtelijk verlangen naar nieuw leven en naar opstanding, en naar alles wat niet onder woorden te brengen is of mijlenver afstaat van de officiële taal van de kerk.
- Zouden enkele orden of congregaties niet vernieuwend kunnen en moeten werken juist in die zin dat zij deze sporen van religie volgen en helpen om deze te articuleren?" (p. 12-13)

1.2. Een formele wezensbepaling

De formele wezensbepaling van religieuze orden en congregaties vat Metz samen onder de noemer van 'charismatische ars moriendi':

- "Het is zeker een *formele wezensbepaling* van orden en congregaties dat zij *uit de Geest ontstane instellingen, charismatische tekens* zijn in de kerk." (p. 17)

Daarmee zegt Metz eigenlijk niets nieuws. Maar hij voegt daar wel iets opmerkelijks aan toe dat voor hem bij die in de Geest gewortelde aard hoort:

- "Er zou bij onze orden en congregaties zo iets moeten zijn van een *ars moriendi*, en dit niet bedoeld als uiting van berusting, maar als levend teken van de Geest zelf, die met de 'onthechtingen' van de evangelische raden en om zo te zeggen als voorwaarde voor de mogelijkheid ervan het 'onthechten-kunnen' leert. Het gaat om de 'kunst' om afstand te kunnen doen en te kunnen sterven, niet alleen individueel, maar ook collectief, als instelling." (p. 18)

Religieuze orden zijn voor Metz door de Geest gedreven bewegingen of organisaties die net door die specifieke eigenheid ook extra bewust horen te zijn van het tijdsgebonden en dus wezenlijk eindige karakter van elke beweging of organisatie. Ontstaan als begeesterd antwoord op concrete uitdagingen in een specifieke historische context zouden ze extra gevoelig moeten zijn voor het wezenlijk tijdelijke karakter van dat antwoord. Anders uitgedrukt: bewust van het feit dat de Geest op een bepaald moment haar werk verder kan zetten in andere bewegingen. Dit veronderstelt een kunst van het sterven, of zoals Metz het uitdrukt: een 'charismatische ars moriendi'.

1.3. Een materiële wezensbepaling

Met een verwijzing naar het decreet '*Perfectae caritatis*' van Vaticanum II over '*De aangepaste vernieuwing van het religieuze leven*' benoemt Metz tot slot de materiële of inhoudelijke wezensbepaling van religieuze orden en congregaties als volgt:

- "De laatste norm van het religieuze leven is gelegen in het volgen van Christus zoals het evangelie dit voorhoudt. Zij moet door alle instellingen als de meest fundamentele regel worden beschouwd." (p. 21)

De stichtingsverhalen en de hele geschiedenis van religieuze orden en congregaties dienen voor Metz steeds aan deze ultieme norm afgetoetst te worden:

- “Ongetwijfeld wordt de identiteit van iedere orde en congregatie voor alles vastgelegd door het verhalen van hun eigen geschiedenis. En zeker heeft de stichtingsgeschiedenis daarbij een bijzonder normatieve plaats. Maar de concrete stichtingsgeschiedenis van orden en congregaties is en blijft zelf een *open geschiedenis*. Zij is geen hoogste wet, die niet gereviseerd of gecorrigeerd zou kunnen worden, en is geen onveranderlijke norm. Zij is (...) zelf niet norma normans van het religieuze leven, maar norma normata.” (p. 21)
- “De maat, waarmee alles gemeten wordt, ook de stichtingsgeschiedenis en de trouw daaraan in de loop van de levensgeschiedenis, is de levenswet van de navolging – samen met die bijzondere accenten die in de stichtingsgeschiedenis zijn gezet.” (p. 21)
- “Voor orden en congregaties is dus authentieke geschiedenis eens en vooral navolgingsgeschiedenis. Maar omdat navolging iets anders is dan imitatie, die geen rekening houdt met geschiedenis en situatie, moeten ook telkens nieuwe hoofdstukken in de geschiedenis van de orden en congregaties geschreven worden voor zover de veranderde omstandigheden en de daaruit voortkomende signalen en eisen van invloed zijn op deze navolging.” (p. 21-22)
- “En in deze nieuwe hoofdstukken wordt de stichtingsgeschiedenis niet eenvoudig naverteld, maar verder verteld. Nieuwe geschiedenissen komen er bij, en deze kunnen zeer zeker oriënterende en normerende kracht voor de orden en congregaties krijgen – wanneer het navolgingsgeschiedenissen zijn en als zodanig hun invloed hebben.” (p. 22)

Onder de titel ‘Navolging als criterium voor identiteit en trouw’ wijst Metz hiermee op de navolging van Christus als de wezenlijke bestemming van religieuze orden en congregaties. Tegelijk zet hij hierbij de eigen geschiedenis en stichtingsverhalen van die religieuze orden en congregaties op hun plaats.

Deze laatste hebben hun grote betekenis, maar dienen tegelijk steeds in het perspectief van die navolging verstaan te worden en hebben van daaruit net een wezenlijk open karakter. Het gaat erom dat het verhaal verder gaat en dat is iets anders dan het verhaal gewoon kopiëren. En soms kan dit ook inhouden dat het verhaal verder geschreven wordt buiten de begaande paden en contouren van de betrokken orden en congregaties.

De nadruk die Metz hier legt op navolging als criterium voor identiteit en trouw dient in onze huidige context goed begrepen te worden. Navolging valt, zoals hij terecht suggereert, niet zomaar te verstaan als imitatie of nabootsing. Imitatie of nabootsing beperkt zich immers tot de oppervlakte. Navolging gaat over een leven zoals Jezus, maar dan begrepen in zijn diepstructureel, onderstroom of binnenlijn.

En in die diepstructureel was Jezus’ levensweg een leven in aansluiting op de Geest, een begeesterde levensweg dus, afstemmend op wat er echt toe doet in dit bestaan én op ‘het/de Sacrale’ of ‘God’ als niet te vatten diepste grond, dragende onderstroom en ultieme horizon van ons bestaan. Navolging gaat dus over een begeesterd, bezielde of geïnspireerd leven dat zich, net zoals Jezus, richt op wat echt van belang is in dit leven, inspeelt op de wezenlijke uitdagingen van de tijd waarin men leeft en zich hierbij probeert af te stemmen op die diepste grond, dragende onderstroom en ultieme horizon.

2. Verder denkend in het spoor van Metz: een werkhypothese

Zoals elk denken en elk taalspel dienen het denken van Metz en de theologische taal die hij daarbij hanteert, verstaan te worden vanuit de context waarin hij optrad. En deze context was anders dan de onze vandaag. Tegelijk brengt Metz hier een aantal inzichten aan die ook vandaag erg inspirerend kunnen zijn voor ons denken over de plaats van religieuze orden en congregaties in het algemeen en van congregationeel verankerde organisaties in het bijzonder.

Ik doe een poging dit te verduidelijken en volg daarbij de drie insteken die Metz hanteerde bij zijn poging tot plaatsbepaling van de religieuze orden en congregaties.

2.1. Een functionele plaatsbepaling

De functionele plaatsbepaling van religieuze orden en congregaties binnen het kerkelijk en maatschappelijk leven omschrijft Metz in termen van 'vernieuwing, vruchtbaar voorbeeld, middel tot correctie en schokeffect'. Met deze plaatsbepaling '*binnen het kerkelijk en maatschappelijk leven*' zegt hij meteen ook iets over de dynamieken die binnen die kerk en samenleving vaak vast te stellen zijn.

Zonder dit expliciet te benoemen, wijst Metz hierbij op een soort van dialectiek tussen orden en congregaties enerzijds en kerk en overheid anderzijds. Vertaald naar onze hedendaagse context en onze actuele vraagstelling zouden we deze dialectiek als volgt kunnen benoemen:

- Waar kerk en overheid vanuit hun eigenheid vooral gericht zijn op het *conserveren* van bereikte evenwichten en het accent hierbij vooral leggen op *continuïteit* in tijd en ruimte,
- Daar zijn orden en congregaties vanuit hun eigenheid vooral gericht op het *innoveren* van het heersende bestel en hebben zij derhalve meer oog voor het belang van *discontinuïteit*.

2.2. Een formele wezensbepaling

De formele wezensbepaling van religieuze orden en congregaties vat Metz samen onder de noemer van 'charismatische ars moriendi'. Religieuze orden en congregaties zijn door de Geest gedreven bewegingen die zich net vanuit die specifieke eigenheid extra bewust horen te zijn van het tijdsgebonden en dus wezenlijk eindige karakter van elke beweging of organisatie.

Ook hier suggereert Metz een soort van dialectiek tussen de eigenheid van orden en congregaties enerzijds en kerk en overheid anderzijds. Vertaald naar onze hedendaagse context en onze actuele vraagstelling zouden we deze dialectiek als volgt kunnen benoemen:

- Waar kerk en overheid vanuit hun eigenheid vooral gericht zijn op het *beheersen* van bereikte evenwichten en vaak lijken uit te gaan van de *tijdeloosheid* van die evenwichten,
- Daar zijn orden en congregaties vanuit hun eigenheid vooral gericht op het *dynamiseren* van het heersende bestel en gaan zij meer uit van de *tijdelijkheid* van elke realisatie.

2.3. Een materiële wezensbepaling

Onder de titel 'Navolging als criterium voor identiteit en trouw' wijst Metz op de navolging van Christus als de wezenlijke bestemming van de religieuze orden en congregaties. De stichtingsverhalen en de geschiedenis van religieuze orden en congregaties leggen heel specifieke accenten, maar dienen voor Metz steeds aan deze ultieme norm afgetoetst te worden.

Ook hier kunnen we een soort van dialectiek zien tussen de eigenheid van orden en congregaties enerzijds en kerk en overheid anderzijds. Vertaald naar onze hedendaagse context en onze actuele vraagstelling zouden we deze dialectiek als volgt kunnen benoemen:

- Waar kerk en overheid vanuit hun eigenheid vooral gericht zijn op het *behoeden* van een spiritueel of cultureel erfgoed en het accent hierbij vooral leggen op *eenstemmigheid*,
- Daar zijn orden en congregaties vanuit hun eigenheid vooral gericht op het creatief werken met spiritueel of cultureel erfgoed en hebben zij meer oog voor *meerstemmigheid*.

2.4. De dialectiek in beeld gebracht

Als we het voorgaande in beeld brengen, levert dat ons de volgende schets van de genoemde dialectiek op:

	Kerk en overheid	Orden en congregaties
Functionele plaatsbepaling	Conserveren Continuïteit	Innoveren Discontinuïteit
Formele wezensbepaling	Beheersen Tijdeloosheid	Dynamiseren Tijdelijkheid
Materiële wezensbepaling	Behoeden Eenstemmigheid	Werken Meerstemmigheid

Dit dient echter goed verstaan te worden. Denken in termen van dialectiek betekent oog hebben voor de waarde van de verschillende polen of invalshoeken in de geschetste spanningsvelden. En het betekent ook oog hebben voor de waarde van de dynamische interactie in die spanningsvelden.

Het betekent met andere woorden dat we oog hebben voor de waarde van de verschillende accenten die telkens gelegd worden, zonder daarbij in een of/of discours te vervallen. Het gaat om een en/en verhaal waarin de waarde onder ogen gezien wordt van de verschillende accenten en posities die ingenomen worden.

Tegelijk gaat het om een verhaal waarin ook de vruchtbare wisselwerking tussen die verschillende accenten en posities naar waarde geschat wordt. Een wisselwerking die, als deze dynamiek de nodige ruimte krijgt, ervoor zorgt dat enerzijds het beste uit het verleden bewaard wordt en anderzijds het overgeleverde erfgoed toekomstgericht op een hoger plan getild wordt.

3. Vertaling naar onze huidige context

Hoe kunnen we het voorgaande nu concreet vertalen naar onze huidige context? En: waartoe daagt dit congregaties en congregationeel verankerde organisaties uit?

3.1. Dialectiek, bijzondere inzet en charisma

De dialectiek die Metz suggereert, heeft door haar scherpheid en rechtlijnigheid in het onderscheiden en toewijzen van accenten aan de genoemde spelers het voordeel van de duidelijkheid. Tegelijk heeft ze het grote nadeel dat ze door haar binaire benadering monopolies lijkt te benoemen. Dat klopt echter niet met de realiteit! En het kan bovendien polariserend werken.

Congregaties en hun organisaties hebben niet het monopolie op innoveren, dynamiseren en creatief aan de slag gaan met spiritueel erfgoed. Ze hebben evenmin het monopolie op zin voor discontinuïteit, tijdelijkheid en meerstemmigheid. En vice versa geldt hetzelfde voor de accenten die hier aan kerk en overheid werden toegedicht.

De dialectiek tussen conserveren en innoveren, beheersen en dynamiseren, behoeden en werken en tussen zin voor continuïteit en discontinuïteit, tijdeloosheid en tijdelijkheid, eenstemmigheid en meerstemmigheid is een dialectiek waar we met zijn allen in gevat zijn en die dus zowel leeft binnen als buiten congregaties en hun organisaties. Daarbij verhouden de genoemde polen zich als yin en yang dynamisch en complementair tot elkaar.

Vervalt daarmee nu het inspirerend gehalte van Metz' stellingen? Nee! Net vanuit de door Metz benoemde eigenheid van congregaties mag je van hen wel een bijzondere inzet verwachten op de hen hierboven toegedichte accenten: een zin voor innoveren, dynamiseren en creatief aan de slag gaan, een zin voor de waarde van discontinuïteit, tijdelijkheid en meerstemmigheid ... En dat alles aansluitend bij het specifieke charisma van de congregatie waarbinnen zij verankerd zijn.

Het hoge woord is er uit: charisma. En met dat woord komen we meteen uit bij de fundamentele uitdaging in deze materie. Ik formuleer die hier even stellingsgewijs:

- Het verrijkende in de bijdrage van congregaties en congregationeel verankerde organisaties aan de context waarin zij zich bewegen, zal afhangen van hun vermogen tot innoveren, dynamiseren en creatief aan de slag gaan in lijn met het charisma van de congregatie.
- Anders uitgedrukt: precies in dat creatief keuzes maken in aansluiting bij dat charisma of die specifieke grondstroom zal de onderscheidende kracht of toegevoegde waarde liggen van congregaties en congregationeel verankerde organisaties.

Charisma versta ik hier dus als de specifieke grondstroom of centrale dynamiek die een orde of congregatie op haar beste momenten maakt tot wat ze is. Charisma versta ik hier als die specifieke grondstroom of kerndynamiek die aansluit bij de grondervaringen, de oorspronkelijke bewogenheid, de begeisterende basisintuïties en het richtinggevende visioen van waaruit een congregatie ontstaan is en die, weliswaar met hoogten en laagten, de rode draad vormt van haar reilen en zeilen doorheen de geschiedenis. Charisma versta ik hier als iets wat zowel gave als opgave is: een grondstroom of kerndynamiek die tegelijk als een geschenk en als een uitdaging ervaren kan worden.

3.2. In lijn met het charisma uitgedaagd tot creatief inspelen op de tekenen des tijds

De aandachtige lezer zal opgemerkt hebben dat ik hier over charisma niet spreek in statische termen en dat ik er ook niet over spreek in termen van een erfgoed of een gedachtengoed dat behouden, behoed en doorgegeven moet worden. Charisma is voor mij een dynamisch gegeven dat zich meer toont in de grote en kleine keuzes die men maakt dan in de woorden en gedachten die men eraan wijdt. In meer kerkelijke termen: charisma gaat over begeistert en begeisterend dienstwerk dat gepraktiseerd en gerealiseerd, beoefend en beleefd wordt, eerder dan over een theologisch of spiritueel erfgoed dat zorgvuldig behoed en doorgegeven wordt.

Het charisma van een orde of congregatie is voor mij bovendien iets dat nooit zomaar, abstract of los van een context gevat kan worden. Het is integendeel iets dat zich toont in de manier waarop orden of congregaties op hun meest lucide momenten ingespeeld hebben en inspelen op de tekenen des tijds: op de noden van hun tijd en op wat er wezenlijk toe doet in hun tijd. Niet zozeer in hun zorg om een erfgoed te behoeden, maar vooral in hun bewogenheid om in de lijn van die grondstroom telkens weer keuzes te maken die er in hun tijd toe doen en van daaruit een dienst te bewijzen aan mens en wereld laat dat charisma zich voelen.

En dat brengt mij bij een laatste vraag: de vraag namelijk hoe duidelijk het voor elk van ons is waar het in de grondstroom van onze congregatie of congregatieve verankerde organisatie uiteindelijk om gaat. Anders gezegd: de vraag of we wel voldoende zicht hebben op en voeling met de grondervaringen, de oorspronkelijke bewogenheid, de begeisterende basisintuïties en het richtinggevende visioen van die orde of congregatie. Hebben we daar voldoende voeling mee? En: hoe vertaalt zich dit in ons oog hebben voor de uitdagingen die er vandaag echt toe doen en in de keuzes die we vervolgens met betrekking tot die uitdagingen maken.

De ervaring leert me dat dit niet zo evident is en dat de dingen soms niet zijn wat ze lijken te zijn. De ervaring leert me dat opeenvolgende lagen van aanslibsel, tijdsgebonden drijfhout en historische dijkverstevingen soms het zicht op die grondstroom belemmeren of er in het slechtste geval mee verward worden. Zicht krijgen op en voeling ontwikkelen met die grondstroom vraagt om graafwerk waarbij je vanuit de eigen, actuele context naar de oorsprong gaat kijken en met een open geest, voorbij tijdsgebonden vertolkingen en vormgeving, op zoek gaat naar die grondervaringen, die oorspronkelijke bewogenheid, die begeisterende basisintuïties en dat richtinggevende visioen.

De Australische theoloog Gerald Arbuckle spreekt in dat verband over de uitdaging tot 'refounding', wat tegelijk een beweging oproept van herbronnen en her-stichten. Een beweging die volgens hem steeds dient te vertrekken vanuit de actuele context met haar rijkdom en noden. Voor mij ligt hier de centrale uitdaging als we nadenken over de eigenheid van congregaties en hun organisaties.

Als wij vandaag in voeling met die grondstroom van onze orde of congregatie kijken naar de context die de onze is en naar wat er toe doet in deze context, tot welke grote en kleine keuzes voelen we ons dan uitgedaagd? En: hoe vertaalt zich dit in ons congregatieve beleid, in ons eigen opvoedingsproject, in onze beleidskeuzes in de sectoren zorg en welzijn? En voorts: hoe vertaalt zich dit in het aangaan van verbindingen met andere partners? En bovenal: hoe toont zich dit in een innoverend, dynamiserend en creatief beleid én in onze dagelijkse omgang met elkaar? Vele vragen waar we zelf in dialoog doorheen moeten. Werk aan de winkel dus!